

Botár István

Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében

*„Egy óvatoskodó bizonytalanság többet érhet, mint egy hamis vagy alaptalan akár pozitív akár negatív irányú bizonyosság.”
(Pais Dezső)*

1. Bevezető

Csík az írott forrásokban először a 14. században tűnik fel, de rá vonatkozó adataink igazából a 15. század végétől szaporodnak meg. Az Árpád-kori helynevek vizsgálatához tehát csak későbbi forrásokat használhatunk. KRISTÓ GYULA véleménye szerint „a helynevek — külön bizonyíték híján — nem szolgálhatnak kútfőként tetszőlegesen kiválasztott korszakban”, illetve a helynevek nehezen lehatárolható kronológiai határai miatt az így nyert településtörténeti adatok bizonytalanok (1986: 322). Ha a fenti megállapításokat túlságosan szigorúan vennénk, akkor gyakorlatilag le kellene mondanunk arról a lehetőségről, hogy Csík esetében a helynevekre alapozva történeti vizsgálatokat folytassunk.

Ennek ellenére meggyőződésem, hogy kellő óvatossággal, a többi történeti forrás adatainak figyelembevételével a helynevek vizsgálata, különösen olyan „ismeretlen” korszakok és területek kutatásakor, mint a középkori Csík, megkerülhetetlen feladat. Annál is inkább, mert KRISTÓ GYULA egy további megállapítását alapul véve „a történettudomány (...) egyetlen korszakban sem nélkülözheti a történeti nyelvtudomány megállapításait, de értelemszerűen az írott forrásokkal rosszul ellátott korszakokban megnő ezek felhasználásának igénye. Ha nem esünk túlzásokba, ha nem térünk le a forráskritika alkalmazásának másutt természetesnek tartott útjáról a nyelvi jelenségek történeti célú felhasználásában sem, akkor a nyelvtudomány rendkívül sok hasznos, gyakran máshonnan meg nem szereshető információt ad a történésznek (KRISTÓ 1988: 330). „A magyar helynévanyag (...) zömének Kárpát-medencei kialakulása tehát írástalan századokban következett be.” (KRISTÓ 1986: 322).

A következőkben a témával foglalkozó kutatók véleményeit áttekintve néhány olyan észrevételt kívánok megfogalmazni, mely korábban adatok hiányában nem volt lehetséges. Magam régész szakos szakdolgozatom kapcsán találkoztam a csíki helynévanyag kérdésével, és hamar világossá vált, hogy a régészeti és nyelvészeti településtörténeti adatok nem fedik egymást, illetve hogy a

nyelvészeti szakirodalom adatai közt is lényeges eltérések vannak. Az azóta végzett régészeti ásatások és terepbejárások alapján a nyelvészeti és a régészeti adatok közötti ellentmondás még tapinthatóbbá vált. Az alábbiakban eme eltérések egyeztetésére teszek kísérletet, de munkámat nem tekintem Csík történeti helynévtani feldolgozásának, az majd avatott nyelvész feladata lesz.

A régészeti és nyelvészeti adatok összevetése nem új eljárás, hiszen a magyar helynévkutatás egyik legnagyobb alakja, KNIEZSA ISTVÁN is tekintettel volt a régészet eredményeire (vö. 1941: 25, 1948). Jogosan merül fel a kérdés, hogy milyen jogon kívánja a régészet felülírni a történeti helynévtan Csíkra vonatkozó településtörténeti megállapításait. Meglátásom szerint azonban a helynevek önálló, független újabb vizsgálatával akkor is újra kellene gondolni Csík Árpád-kori településtörténetét, ha erre régészeti adatok amúgy nem utalnának.

2. Csíki történeti helynévtani kutatások

Mielőtt csíki észrevételeimet ismertetném, röviden érinteni kell az erdélyi helynévanyag kérdését is. Az ún. „korai” típusú helynevek (törzsnevek) hiányának okait többfelé keresi a kutatás. Egyfelől a feltételezett dél-erdélyi bolgár fennhatósággal, másfelől az ősfoglaló nemzetségek önkéntes behódolásával magyarázzák a törzs- és nemzetségnévből képzett helynevek erdélyi hiányát (vö. KRISTÓ 1988, MAKKAI 1987: 280–1).¹

A kérdés megoldásával itt nem kísérletezem, mindenesetre a mi esetünkben az a tanulság, hogy az ún. korai helynevek — itt most csak a törzs- vagy nemzetségnevekről beszélek — csíki hiánya nem tekinthető az itteni kései betelepülés jelének, hiszen általános erdélyi jelenségről van szó.

Általánosan elfogadott, hogy Erdélyben megfogható egy szórványos szláv alaprteg, amely elsősorban a Hátszegi- és a Háromszéki-medencében sűrűsödik, valamint az is, hogy a helynevek döntő többsége magyar eredetű (ehhez lásd KNIEZSA 1938: 421–2, 440, 1941: 22, 1943–1944: 117, 167, 1948: 10–1; BENKŐ L. 1990: 115, 1998: 136 stb.).² KNIEZSA ISTVÁN ugyanakkor leszögezte, hogy a szláv helynevek a magyarság beköltözésekor már megvoltak, és hogy nem rutén jellegűek. Emiatt a később, Háromszéken oklevelesen adatolt, valószínűleg telepített szlávok (ruténok) helyneveit nem kereshetjük közöttük (vö.

---

¹ Ezzel szemben BÓNA ISTVÁN a régészeti leletek alapján cáfolta, hogy a bolgár uralom túlélte volna a honfoglalást, és azt is kizárta, hogy a gyulák központja nem Gyulafehérváron lett volna. Szintén elvetette, hogy a Maros települési és politikai határt jelentett volna a 10. században (1987: 233–4).

² KNIEZSA például a szláv víznevek számbavétele kapcsán azt írja, hogy „számuk Gyergyóban és Csíkban igen csekély” (1948: 10–1), BENKŐ L. szerint pedig a „Székelyföld névanyaga szinte feltűnő mértékben magyar nyelvi eredetű” (1998: 136), sőt „a magyar nyelvterület egészéhez viszonyítva páratlan egyöntetűség mutatkozik meg” (1991b: 57).

KNIEZSA 1938: 422).³ BENKŐ LORÁND szerint a szláv helynevek egyenletes eloszlást mutatnak (1991b: 55), és hasonló eredményre vezettek a Keresztúrszéki régészeti kutatások, egyben arra is figyelmeztetve, hogy nem lehet csak a helynevek alapján a 9–10. századi szláv népességet leírni.⁴ A hegyvidéki, perifériális Csík esetében a szláv helynevek vizsgálata annál is érdekesebb, mivel KRISTÓ GYULA a magyarországi központi területek adatait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a 11. században szláv nyelvi túlsúly figyelhető meg (2000: 40–1). Látható, a szláv helynevek esetében ezek kora Árpád-kori eredeztetése általánosan elfogadott.

KNIEZSA ISTVÁN több ízben próbált a nyelvészeti adatok alapján településtörténeti következtetéseket is levonni. A Csíki-medence magyar betelepülését a 13. századra tette. A helyes megítélés szempontjából azonban fontos idézнем véleményét, mely szerint: „Ez a nézet teljesen a szomszédos területekre támaszkodik, mert itt különben sem régészeti, sem helynévi érveléssel nem rendelkezünk” (1938: 392). Tiszteletreméltó módon nyitva hagyta a kérdést, de egyben saját keltezését is megkérdőjelezte. Későbbi munkájában még egyértelműen fogalmazott. Egyrészt állította, hogy „Csík és Kászón a 12. század közepe előtt még nem székely, hanem más magyarság területe”, majd az akkor mérvadónak tekintett történeti felfogáshoz igazodva mégis kijelentette, hogy: „Mivel pedig semmi okunk nincs feltételezni, hogy a mai székelységet valami más magyar törzs megelőzte volna, nyilvánvaló, hogy az a magyar nyelvű nép, amelytől Székelyföld helynévanyaga származik, csak a székely lehetett.” (1941: 28). Ő a székelyek 10–12. századi magyarságának bizonyítékát látta ebben. Ha azonban figyelembe vesszük a székelyeknél korábbi régészeti nyomokat, akkor ez az itt lakó első (ezek szerint legalább részben magyar) névadók magyar nyelvűségére nézve bizonyíték.

A helynevekre alapozott erdélyi településtörténeti kutatásai során utóbb BENKŐ LORÁND nem az egyes helynevek tipológiai, kronológiai besorolását veszi alapul, hanem úgymond nyalábosan vizsgálta ezeket. Amely területek esetében a *-d*, *-i* és pusztá személyneves helynevek kizárólagosan vagy túlnyomó többségben jelentkeznek, azt korai, 11–12. századi betelepülésűnek tartotta, azokat viszont, ahol az ún. új típusú, különböző utótagos (*-falva*, *-laka* stb.), illetve templomcímes helynevek vannak túlsúlyban, ott későbbi betelepüléssel számolt. E vizsgálat alapján jutott arra a következtetésre, hogy Csík székely betelepülése a 13. századra tehető (1991a: 351).

---

³ Rutén említéshez lásd SzékOkl. 1: 40–1, illetve másféle megítélésükhöz MELICH 1925–1929: 156, 165.

⁴ A szlávok névadó tevékenységét, jelenlétét „igen kiterjedt”-nek tartja, és KNIEZSÁTÓL eltérően a földrajzi megoszlásban sem lát jelentősebb különbségeket. Az ide kapcsolódó régészeti adatokhoz lásd BENKŐ E. 1992: 19–20.

BENKŐ LORÁND székely helynevekkel kapcsolatos kutatásainak legtöbbet idézett, általánosan elfogadott eredménye annak felfedése, hogy a különböző székely nyelvjárásoknak más-más kapcsolataik vannak, eszerint településtörténetük is eltért a Székelyföldre költözést megelőzően. Eszerint a marosszéki nyelvjárás Pozsony, Moson, illetve az Őrvidék és Őrség nyelvjárásához kötődik, a telegdiszéki (udvarhelyi) a Baranya és Valkó, továbbá Abaúj füzéri nyelvjárásához, míg a keleti medencék (Sepsi, Kézdi, Orbai, Csík és Gyergyó) székelysége ugyancsak az Őrség és Őrvidék nyelvjárásához kapcsolódnak (1990: 114, 1991b: 59–60).

A törzs- és vezérnevek, valamint az *-i* képzős helynevek hiánya miatt elutasította, hogy a magyarság települési határa a 11. században kihúzódott volna a Székelyföldre. Ugyanakkor a puszták személynéves és *-d* képzős helynevekből arra következtetett, hogy a települési hullám az Árpád-kor végére mégiscsak elérte a területet. A székely helyneveket két nagy csoportra osztotta: a templomcímés és *-falva*, *-laka* stb. utótagos helynevekre, melyek tömeges adatlósága a 13. században indul, korábban alig találkozunk velük. A templomcímés helynevek tömeges előfordulása alapján újra kapcsolatot feltételezett a Nyugat-Dunántúllal (1990: 116–7).

Több települési hullámmal számolt: a bihari székelyek a 12. század második felében költöztek Udvarhelyszékbe, közel ugyanekkor Marosszékre más nyugati székely csoportok jöttek legkésőbb a 13. század elején. Ezt egyben a gyepük és védelmi vonalak fokozatos keletre tolásával is kapcsolatba hozta. A keleti „karéjok” megszállása a 13. század folyamán megkezdődött és a 14. század elejére befejeződött. Szerinte Csík és Gyergyó, Háromszék felől, csupán a 14. században települt be (1990: 121–2).

Egy évtized múlva azonban kritikusan nyilatkozott, mondván, hogy egy-egy nominatívuszos helynévnek korai személynél való kapcsolása csak egyedi esetenként, kritikus szemlélet mellett és források segítségével végezhető el, de a hibás alaptól kiinduló tömegesítés kétségeket ébreszthet. A törzsneveket megoldatlan kérdésnek látta, kiemelte, hogy a Szatmár–Bihar–Zaránd vonaltól keletre gyakorlatilag hiányoznak. Szintén problémásnak tartotta az *-i* és *-d* képzős helyneveket, szerinte csupán „nyalábosan” adnak időrendi fogódzókat. Még mindig fenntartotta, hogy az Árpád-kor 2-3 települési korszaka és nyelvterületi szakasza, a terjeszkedés iránya megfogható. A korai magyarságra jellemzőnek tartotta a *-gy* képzős, illetve a védelmi vonalakra vonatkozó, azaz a *kapu*, *les*, *őr*, *lövő*, *rejte*k, *szem*, *gyepű* stb. összetételű helyneveket (1998: 119).

KRISTÓ GYULA Erdély korai történetének és a székelyek történetének szentelt könyveiben érintette Csík Árpád-kori települési viszonyait (2002a: 236, 2002b: 184). A puszták személynévből alakult Marosszéki helynevek kapcsán írja, hogy „nagyon valószínű, hogy ezek nagy része (vagy esetleg mindegyike) a székelyeket ott megelőző magyar lakosság nyoma”, illetve „Csíkban e helynévtípus telje-

sen hiányzik” (2002b: 184–5). Mint alább látni fogjuk, ilyenek Csíkban is vannak, csupán az írott forrásokban később tűnnek fel.

A templomcímes helynevek nagy számát a székelyek beköltözésével kapcsolta össze. Kizárólag a pápai tizedjegyzékben említett településeket tekintve létező falvaknak (!) feltűnőnek, sőt székely sajátosságnak tartotta, hogy majd minden székelyföldi településen volt templom (2002a: 141–5). A Csíki-medence első magyar, székely betelepülését BENKŐ LORÁND, BÓNA ISTVÁN véleményét elfogadva, a 13–14. század fordulójára tette (vö. KRISTÓ 2002a: 115, 126, 2002b: 183–4).

KRISTÓ GYULÁNAK a templomok és a települések számára vonatkozó megállapításai mögött módszertani hiba van. A tizedjegyzék készítésekor ugyanis csak a templomos településeket írtak össze, így nyilván nem tekinthető érvényesnek a teljes településhálózatra vonatkozóan. Hasonló gondolatmenettel a késő középkori katonai lustrák alapján be lehetne bizonyítani a székelyföldi társadalom szinte kizárólagos férfitöbbségét.

Újabb a történeti helynévtan alkalmazásával kapcsolatban kételyek merültek fel. Ugyanis amíg korábban vitatták az egyes helynevek, képzők időrendjét, de módszertani szabályok betartása mellett alapvető forrásértéküket általánosan elfogadták, a legutóbbi, a helynevek és a településtörténeti vizsgálatok viszonyát is érintő módszertani kutatástörténeti összefoglaláskor TÓTH VALÉRIA a helynevek ilyen irányú korlátozott használhatóságát hangsúlyozta (2001: 30–65). Így például a puszta személynévből képzett helynevek időrendje a korábban vallottól eltérően nem szűkíthető le az Árpád-korra, noha ennek elevensége a 13. századot követően lelassul. A különböző képzők időrendjének összegzésekor a *-d* és az *-i* képző „legproduktívabb korszakának” a 13–14. századot tekinti. Ez esetünkben azt jelentené, hogy ezek az Árpád-kori települési viszonyok rekonstrukciójára kevésbé alkalmasak, hiszen az „archaikus” névdivat felső határa éppen annyira húzódik fel, hogy a székelyek 13–14. századi beköltözésével összemehessen a korábbi lakosság és a frissen beköltözők esetleges eltérő helynévadási szokásai.

BENKŐ LORÁND 2002-ben dél-erdélyi korai magyar települési tömb vizsgálata kapcsán több olyan fontos megállapítást is tett, melyek szorosan összefüggnek a Csíki-medence Árpád-kori történetével. A legkorábbi, magyar helynevekkel jellemezhető, de még nem székely Árpád-kori települési hullám keleti széleit a Maros és a Küküllő mentén a Keleti-Kárpátokig kihúzta, és az egykori Fehér megye eredeti kiterjedésével kapcsolta össze. E korai vármegyei berendezkedés nyoma Udvarhely neve is, ami egyértelműen királyi birtoktesten álló udvarházat jelöl (2002: 57–8, illetve 70). Ez a korábbi rekonstrukciókhoz képest térben jóval közelebbi, időben meg jóval korábbi magyar jelenlétet feltételez a Csíki-medence közvetlen szomszédságában.

A nyelvészek tehát, a korábbi szláv lakosságot követően, Csík első magyar nyelvű lakosait a székelyekkel azonosítják, akik — a helynevek vizsgálata alapján — a 13. század és a 13–14. század fordulóján telepedtek volna meg a Csíki-medencében.

3. Régészeti áttekintés

A Csíki-medence Árpád-kori régészeti leleteinek alapján a régészeti szakirodalomban régóta ismert, hogy a medence középkori betelepülése már a 10–11. században elkezdődött.⁵ A legfrissebb adatok alapján a 12. századtól kezdődően már egyházi és ez alapján nyilván világi szervezettel is számolhatunk Csíkban is. Csíksomlyón (a középkori Csobot faluban) korai, 12. századi templom került elő, és egyre szaporodik azon egyházi emlékek sora, ahol egyelőre pontosan nem keltezhető, de biztosan Árpád-kori előzményeket mutat ki a régészeti kutatás (vö. MARCU-ISTRATE 2004, BOTÁR–TÓTH B. 2004, BOTÁR 2007).

Noha Csík Árpád-kori településtörténete a régészeti kutatástörténeti előzmények miatt még sok meglepetést tartogathat, Borzsova, Csicsó, Csíkmindszent, Csíkrákos, Csíksomlyó, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentlélek, Csíkszentsimon, Csíkszenttamás, Csíktusnád, Göröcsfalva, Kotormány, Zsögöd stb. határából előkerült Árpád-kori, 11–12. századi telepnyomok egyértelműen jelzik, hogy e falvak története legalább az Árpád-kor közepéig visszanyúlik. Azokban az esetekben, amikor e korai lelőhelyek nem a falvak belterületén, hanem azok határában található, még az is kérdéses, hogy egyáltalán az ismert települések előzményeinek tekinthetők-e, avagy egy korábbi, az általunk ismerttől eltérő településhálózat nyomai. Az Árpád-kori lelőhelyek száma a jövőben minden bizonnyal bővülni fog. E korai, régészeti leletekkel igazolható települési horizontnak kellett legyen saját helynévi rétege, mely meg kellett, hogy előzze a templomcímes és összetett alakú helynevekkel jellemezhető későbbi települési hullám helyneveit.

Azt is tudatosítanunk kell, hogy a középkoros régészeti kutatások is csupán a kezdeteiknél tartanak. Ma még nem ismerjük részleteiben a medence Árpád-kori települési viszonyait, nem tudjuk, hogy a korai, 11–12. századi telepnyomok, az Árpád-kori lakottság folyamatos-e. Egyértelmű adatok hiányában a székelyek beköltözésének az időpontja is csupán feltételesen tehető egyelőre a 13. század közepére (vö. BENKŐ E. 1998: 59). Az azonban egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a templomok építése nem csak egy hullámban történt, így a településtörténeti, helynévtani vizsgálatokkor tudatosítani kell: egyelőre ismeretlen kombinációkban több települési réteggel, több építési periódussal („hullámmal”) és nyilván több helynévi réteggel kell számolni. Ma még nem tudjuk, hogy a plébánia-

---

⁵ Az Árpád-kori Erdély településtörténetének régészeti adatokra épített összefoglalásához lásd BONA 1989: 153–4; BENKŐ E. 1993, 1998; BOTÁR 1999, 2001b.

hálózat kialakulásának kezdetei valamikor a 12. században (?) milyen települési viszonyok között zajlottak, és ez hogyan kapcsolódik a későbbi (13. századi?) székely beköltözéskor megváltozott települési és egyházi rendszerhez. Írott adataink ugyan nincsenek, de földrajzi helyzete és a szorosok közelsége miatt Csík a székely beköltözés előtt többször megszenvedhette a besenyő, bizánci, kun, tatár betöréseket. Ezek mind-mind újrarajzolhatták a települési viszonyokat, a székelyek ideköltözésében talán éppen e könnyűlovas támadások ellenszerének keresését láthatjuk. Bármi legyen is e kutatások végeredménye, az itt megfigyelt jelenségek nem egyediek, székelyeknél korábbi 12. századi régészeti leletek ma már szép számban ismeretesek a szomszédos székek területéről is (ehhez lásd BENKÓ E. 1993).

Kérdés, hogy a mozgalmas településtörténeti folyamatok során mennyi és milyen jellegű helynevek maradhattak fenn.

A kutatástörténet ismertetéséből kiderült, hogy a történeti helynévtannal foglalkozó irodalomban általánosan elfogadott e korai helynevek körét a szláv alaplakossághoz kötni és korlátozni, erre többen helynévi bizonyítékokat is hoztak. Ez alapvetően történeti köztudatra építő szempont, de a szláv kizárólagosság mellett nincsenek bizonyítékok, és több érv is szól ellene. Egyrészt a felmerülő szláv helynevek időrendje sem mereven határolható le. Ugyanakkor a helynevektől függetlenül régészeti szempontból ma még nyitott kérdés a szláv anyagi kultúra meghatározása és keltezése. Arról nem is beszélve, hogy egyetlen olyan írott vagy régészeti adatot sem ismerünk, amely alapján a terület 10–13. századi lakosai közül ki kellene zárunk a magyarokat. Sőt a legkorábbi, 10–11. századi régészeti leletek között több olyan is van, amelyeket általánosan a honfoglaló magyarokra jellemző etnospecifikus tárgyakként tartanak. Ilyenek például a csíkszentkirályi bordás nyakú edények, de esetleg idesorolható a szórványként talán sírból előkerült zsögödi és csíkszentgyörgyi körte alakú kengyel és csikó-zabla is (vö. BOTÁR 2001b). Ezzel szemben Csíkból legalábbis napjainkig egyetlen olyan lelőhelyet sem ismerünk, amelyet biztosan az Árpád-kori szláv lakossághoz köthetnénk.

Csik Árpád-kori településtörténete tehát jóval korábban kezdődik a valószínűsített 13–14. századi székely beköltözésnél. A 11–12. századi meglehetősen általános lakottságot igazoló, egyre szaporodó lelőhelyek mellett a terület egyházi szervezettségét a 12. századtól szintén igazolni lehet. Ez nyilván nem létezhetett világi berendezkedés nélkül, így az írott források teljes hallgatása ellenére vármegyei kereteket kell feltételeznünk a 13. századot megelőző időszakban.

4. Kutatástörténeti összegzés

Az újabb régészeti adatok közzétételét ismereteim szerint nem követte a történeti-nyelvészeti oldalról reagálás vagy korrekció, így alakult ki az a helyzet, hogy a nyelvészet szerint kései 13–14. századi megtelepedésű vidék korai, azaz

10–12. századi régészeti leleteinek nincs a nyelvészeti szakirodalomban kortárs helynévi megfelelője. Láthattuk, az eddigi régészeti és a nyelvészeti adatok alapján vázolható történeti képek jelentősen eltérnek. Az ellentmondás feloldására a legújabb régészeti adatok birtokában az alábbiakban áttekintem a helynevekből leszűrhető ismereteket. Nem tagadhatom, a kiindulópontot valóban a régészeti adatok szolgáltatták, de véleményem szerint a helynevek eddig is önmagukban hordozták az újragondolás lehetőségét, de ezt ezidáig — az aktuális történeti nézethez való tudatos vagy öntudatlan igazodással — nem aknázták ki.

A nyelvészet, úgy tűnik, kettős elbírálást alkalmazott. Egyrészt a szláv helyneveket majd minden esetben a magyarság itteni térnyerésénél korábbra helyezte (vö. KNEZSA 1941: 22, 29–30, 1943–1944: 9–14; BENKŐ L. 1991b: 54–5; KRISTÓ 2002a: 130, 2002b: 184), ugyanakkor több korainak (is) tartható magyar helynevet nem vett tekintetbe adatolásuk kései volta miatt, illetve amiatt, hogy a terület korai benépesülését akkoriban sem történeti, sem régészeti adatok nem támogatták. A bevált történeti nézetekhez való igazodással a településtörténeti kérdések eldöntésénél csupán a valóban jelentős számú, de nem többségű kései típusú helyneveket vették figyelembe.

A fenti településtörténeti adatok alapján valószínűsíthető, hogy Csík helynévanyagában ennek a kora Árpád-kori népességnek is maradhatott helynévi nyoma. Aligha hihető, hogy e korai települési hullám helynévi nyomok nélkül eltűnt volna, vagy csupán szláv helyneveket hagyott volna hátra. Keresztúrszék esetében a szláv és székely telepek közötti népesség létét régészeti adatok szintén meggyőzően igazolták. Túlmutat helyi településtörténeti vonatkozásán, és egyben módszertani szempontból is irányadó lehet az az eljárás, amely a helynevekre építő településtörténeti rekonstrukciók és a régészeti leletek közti ellentmondást az utóbbiak javára dönti el (vö. BENKŐ E. 1992: 20–1, 23–5).

5. A helynevek és településtörténeti vonatkozásaik

Az alábbi településtörténeti vizsgálatok alapvetően a helynevek időben változó tipológiáján és kronológiáján alapulnak, ezért előtte néhány alapelv elfogadása szükséges. Figyelembe véve, hogy az Árpád-kort követően is keletkeztek archaikus típusú helynevek, mindenképpen óvatosabbnak kell lennünk ezek értékelésekor (vö. KRISTÓ 1976). A bizonytalanság ellenére viszont továbbra is úgy gondolom, hogy a merev időrendet szélesítő ellenpéldák nem vonhatják meg teljesen a helynevek történeti forrásértékét, tény ugyanakkor, hogy az egyéb adatok híján e téren megfogalmazottak csak feltevésként kezelhetők. KRISTÓ GYULA adatainak fényében nem lehet kizárni, hogy *-i*, *-d* képzős és puszta személynéves helynevek a középkor későbbi, sőt az újkor századaiban is keletkezettek, de többségük bizonyára megbízhatóan tanúskodik az Árpád-kori települések létéről (vö. BENKŐ L. 1991b: 56).

Csík esetében fogósabb módszertani vagy inkább szemléleti probléma a helynevek történeti feldolgozásakor ezeknek az írott forrásokban történő késő középkori, esetenként még későbbi adatolása. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy több évszázados települési állandóság esetén, mely feltételnek a csíki települések eleget tesznek, a kései adatok alkalmazhatóak korábbi korszakok kutatására (BENKŐ L. 1990: 112). Forrásaimat tehát a késő középkori oklevelek, öszszeírások, illetve az újabb helynévgyűjtemények és térképek alkotják.⁶

Adott terület legrégebb helyneveinek a nagyobb folyók és hegyek nevei tekinthetők, fontosak a települések nevei is, viszont kevésbé bírnak településtörténeti jelentőséggel a kisebb patakok és a dülőnevek (vö. KNIEZSA 1943–1944: 3–6). A folyó- és víznevek a forrásokban csak nagyon későn, a 17–20. században jelennek meg, így akár „kortalan” minősítést is kaphatnának. Mivel azonban ezek lehettek a legkorábbi helynevek, a településtörténeti kutatásoknak mindenképpen kiindulópontjaiként szolgálhattak. Így ha a nyelvészeti irodalomban szereplő *Delne*, *Kászon*, *Taploca* ('völgy', 'savanyú víz', 'hévíz' jelentéssel) környezetet leíró szláv eredetű helynevek koraiak lehetnek, hasonló módon kell értelmeznünk és kelteznünk a *Somlyó*, *Tarkó*, *Rákos* stb. magyar eredetű, hasonló funkciójú neveket is. Különösen akkor, ha határukból Árpád-kori lakottságot igazoló régészeti leleteket ismerünk.

Esetünkben a legnagyobb hegyek és a legnagyobb folyó neve (*Kárpátok*, *Olt*) a folyamatos lakottságot jelzi, őskori eredetű nevek, az ókorból már biztos adatokkal rendelkezünk róluk (vö. FNESz.). *Hargita* és *Csík* ismeretlen etimológiájú, előbbi első adata Lázár deák 1528-as térképéről ismeretes (vö. KISS L. 1999: 25). *Csík* nevét sokáig a törökből magyarázták 'határvidék, vég' jelentéssel (MUNKÁCSI 1910: 142), újabban egy nyugat-dunántúli patak nevével hozzák összefüggésbe, ahonnan névköltöztetéssel került volna ide (BENKŐ L. 1998: 135–6).

Folytatva a jelentősebb vizek neveivel, ezek a következők (általában a több helység határán keresztülfolyó patakok nevei jöhetnek számításba, de a medence keskeny földrajzi jellege miatt ilyen viszonylag kevés van): *Fiság*, *Egeres*, *Lesőd*, *Madaras*, *Madicsa*, *Kőd*, *Rákos*, *Szépvíz*, *Tusnád*. A pataknevek sora hosszasan folytatható (171 befolyó patak), a víznevek túlnyomó része magyar névadással keletkezett, leíró jellegű. Kivételként néhány kisebb patak vagy forrás szláv eredetű nevét említhejük: *Rakó*, *Delne*, *Taploca*, *Szécsey*, *Backa* (vö. KNIEZSA 1948: 2–3).

Hegyvidéken nehéz bárhogy is rangsorolni a hegyeket, lehetséges, hogy a késő középkori, újkori irtások megindulása előtt több távolabbi résznek, csúcsnak nem is volt saját neve.⁷ A medence lakói szempontjából elsősorban a belső dom-

---

⁶ Ezekhez lásd CSOMORTÁNI 1982, 1983, 1986a, 1986b, 1997.

⁷ A feltételezett Árpád-kori névtelenségről lásd KRISTÓ 1976: 7–10.

borzati formák, a feltűnő, illetve az utak mellett elhelyezkedő hegyek nevei lehetnek fontosak, így: *Somlyó, Kőd, Csomád, Csík-magosa, Naskalat, Nyerges, Gyimes, Kakukk-hegy, Kapus, Egyes-kő, Nagybagymás* stb. Többségük magyar névadással keletkezett, néhányuk *-d* képzővel. Nem számíthatóak a szláv és így a korai nevek közé az ugyan szláv etimológiájú *Piricske, Piliske, Rez, Lok, Garat* hely- és hegynevek, ezek ugyanis székely nyelvjárási tájszavak (vö. BENKŐ L. 1991a: 344).

A folyó- és hegynevek kései adatolásúak, középkori voltak csak akkor következtethető ki, ha korabeli forrásokban előforduló települések névadásakor mint primér helynevek alapul szolgáltak (például *Somlyó-, Tarkő-hegy, Rákos-patak*). Valószínű azonban, hogy a fontosabb patakok, hegyek, területek nevei a régészeti leletekkel jelzett Árpád-kori betelepüléssel egyidősek.

Csík középkori településneveiről elsősorban két összegző jellegű forrásból méríthetünk adatokat.⁸ Az első az 1332–1333. közötti pápai tizedjegyzék (MonVat. 112, 116, 132). A tizedjegyzék 16 csíki templomot említ.⁹ Van olyan egyház, amelyet háromszor is összeírtak, és vannak olyanok is amelyeket csak két alkalommal. Közülük összesen 14 esik a Csíki-medence területére és egy-egy Gyergyó- és Kászsónszékre.

A tizedjegyzékbe csak a plébániával rendelkező településeket, esetünkben főként templomcímes helyneveket írtak össze. Ezért nyilván torz a lista mind a templomcímes helynevek arányát (16-ból 10), mind a települések számát tekintve. Ennek figyelmen kívül hagyása, illetve a csupán az írott adatokra építő szemlélet teljesen téves útra vezet (vö. KRISTÓ 2002a: 141–5). Erről az Árpád-kor régészeti telepnyomok és a tizedjegyzékben nem említett, de újabban régészetileg azonosított korabeli templomok egyértelműen vallanak. KRISTÓ GYULA „A székelyek eredete” című könyvében a tizedjegyzék összesítésénél több település tévesen szerepel. Csíkszeredát aligha írhatták össze, hiszen csak a 18. századtól lett önálló plébánia. *Chik, Chyk* a plébános neve alapján nagy valószínűséggel Somlyót jelöli. Az azonosíthatatlan Szent János a delnei templom titulusa. Ez utóbbi a JAKÓ ZSIGMOND által közzétett erdélyi okmánytárban (EO. 2: 412) szintén tévesen immár Jenőfalva egyházaként van feltüntetve: ez utóbbi titulusa Nagyboldogasszony, és nagy valószínűséggel Tarkóval azonosítható (az azonosításhoz lásd BOTÁR 2001a: 124–6).

A filiális települések hiányát elvi feltevésként sem tartom lehetségesnek, ezt a korabeli régészeti leletek és korai típusú helynevek, illetve a magyarországi

---

⁸ A települések nevei, hacsak nem pusztul el teljesen egy vidék (erre Csíkban nincs adat), nagy állandóságot mutatnak (vö. KNEZSA 1943–1944: 113–4, BENKŐ L. 1990: 112).

⁹ Ez azonban nem jelenti biztosan az összes plébánia számát, tudniillik tizedet csak a 2 márkánál (8 aranyánál) magasabb jövedelemmel rendelkező plébános fizetett (MonVat. XXV).

egyházi szervezet ismeretében teljesen kizártnak gondolom. Érthetetlen, hogy a „későbbi adatokkal összevetve” sem tűnt fel KRISTÓNAK, hogy csak Csíkot nézve a templomcímes helynevek aránya alig éri el a 25%-ot.

Ha tovább akarunk lépni, kénytelenek leszünk későbbi források után nézni. Előbb már említettem, hogy bizonyos feltételek mellett — mint például települési folytonosság, melynek a csíki falvak és neveik eleget tesznek — névtani vizsgálatokhoz 16. századi források is felhasználhatók. A templomokhoz filiális települések tartoztak, egyéb területek adatai alapján hegyvidéken általában 1:3 arányban. Ez az arány tükröződik (14 plébánia x 3 filia = 42 település) a későbbi, 16. századi különböző összeírásokban (lásd az 1. táblázatot). A különböző adó-, illetve társadalmi összeírások a teljes csíki településhálózatot lefedik, mely gyakorlatilag mai napig megmaradt (SzékOkl. 2: 220–1, 269–76, 4: 43–6, SzékOkl. ŰS. 4: 42–4). Az alábbi táblázatban helynévtípusok szerint elkülönítve a 14. századból ismert és a 16. században említett települések együttesen szerepelnek a *Csík*- előtag elhagyásával. A középkori plébániás falvakat dőlt betűvel szedtem, mellettük az első említés dátuma olvasható, illetve csillaggal jelöltem azon településeket, amelyek határából ismerünk első említésüknél korábbi régészeti leleteket (ez utóbbi esetben tudatosítanunk kell, hogy az írott említésnél korábbi régészeti adatok mai ismereteinket tükrözik, éppen ezért a régészeti is igazolhatóan középkori eredetű falvak sora csupán kutatástörténeti, és nem eltérő településtörténeti okok miatt hiányos; az eddig kutatott, bejárt falvak alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az itt nem jelölt, nem kutatott esetek többségében is várható korábbi régészeti nyom).

1. táblázat

Templomcímes hn.	Összetett hn.	Földrajzi körny.-re, piacra utaló hn.	„Korai” típusú hn.
<i>Kozmás</i> * 1332	Bánkfalva 1567	Hosszúaszó 1494	Bedecs* ¹⁰ 1567
<i>Mindszent</i> 1332	<i>Csatószeg</i> * 1567	Ittkétfalva 1567	Boroszló* ¹¹ 1569
<i>Szentdomokos</i> 1567	Csekefalva 1566	Körösmény ¹² 1567	Borzsova* ¹³ 1496
<i>Szentgyörgy</i> 1332	Dánfalva* 1567	Madaras 1567	Csicsó* ¹⁴ 1539

¹⁰ A *Bed* személynév -cs képzős származéka (BENKŐ L. 1948). A személynév 1211-ből adatolható először (ÁSz. 101).

¹¹ Szláv eredetű, jelentése 'szilas, szilfás' (FNESz.). Személynévként 1214/1550-től ismert (ÁSz. 144), s az egyik székely ág neve is ez.

¹² *Körösmény* és *Monyasd* csak a 16. században tűnik fel, a későbbi forrásokban nem szerepel.

¹³ Szláv képzős, jelentése 'Bors birtoka, Borsé' (FNESz.). Újabban BENKŐ LORÁND másként magyarázza a nevet: szláv eredetűnek gondolja ugyan, de a szláv etimonnak a Bors személynévhez véleménye szerint nincs köze (2003: 133–9).

¹⁴ Etimológiája tisztázatlan, talán személynévből való: vö. 1257: *Chichow gepwe* (FNESz., az esetleges személynévi alapszóhoz lásd ÁSz. 196).

Szentimre* 1539	Göröcsfalva* ¹⁵ 1567	Menaság* ¹⁶ 1567	Csobot* ¹⁷ 1567
Szentkirály* 1332	Jenőfalva* 1406	Monyasd ¹⁸ 1567–76	Csomortán* ¹⁹ 1567
Szentlélek* 1332	Karcfalva 1406	Rákos* 1332	Delne ²⁰ 1332
Szentmárton 1332	Lázárfalva* 1549	Somlyó* 1332	Kotormány ²¹ * 1567
Szentmihály 1332	(A-)Mádéfalva 1567	Szereda* 1558	Taploca* ²² 1567
Szentmiklós 1332	Martonfalva 1567	Szépvíz 1567	Tusnád* ²³ 1567
Szentsimon* 1332	Pálfalva 1567	Tarkó 1332	Vacsárcsi 1566
Szenttamás* 1332	Poklandfalva* 1567	Verebes 1567	Zsögöd* ²⁴ 1539
	Vardottfalva 1519		
összes. 12	13	12	12

A t e m p l o m c í m e s h e l y n e v e k csíki településtörténeti vonatkozásai igen tanulságosak. A templom titulusa — a szakirodalom szerint — általában akkor válik a helység nevévé, ha az egytemplomos kistelepülés, vagy ha a templom építése közel egykorú a falu keletkezésével. A templomcímes helynevek nagy aránya tehát egyszeri, nagy települési hullámra (vagy a településrendszer átrendeződésére) vall, ami egybeesett egy templomépítési (esetleg átépítési) hullámmal. Ezt eddig az építészettörténeti adatok és a helynévtípus kronológiája alapján Csíkban a 13–14. századra helyezték, és a székely beköltözéshez kötötték (vö. KRISTÓ 1976: 44–9; BENKŐ L. 1991a: 351, 1993: 15, 18; MEZŐ 1996: 231–8).²⁵ Ha ez igaz, akkor ez annak a jele lehet, hogy a székely beköltözéskor az előzményektől legalább részben eltérő települési hálózat jött létre, mely az egyházi viszonyokat is újraszabta. Ezt erősíti az a vélemény is, hogy a templomcímek elterjedése nemcsak spontán névadási folyamat vagy névdivat

¹⁵ Az alapjául szolgáló esetleges *Geurci* személynévhez (1138/1329) lásd ÁSz. 335.

¹⁶ Nevét többféle összetételként magyarázzák: *Ménes-ág* 'menyhalban gazdag patak' vagy *Ménes-ság* 'lovakkal kapcsolatos hegy, domb' (FNESz.). A közeli *Fiság* (*Friss ág*) és az 1602: *Menes ag* (SzékOkI. ÚS. 4: 89) lejegyzése alapján az első magyarázatot valószínűbbnek tartom.

¹⁷ Vö. 1211: *Cubot* szn. (FNESz.), 1214: *Chobod* szn. (ÁSz. 199).

¹⁸ KISS LAJOS szerint a *mony* 'tojás' -s képzős származéka, s madarak fészkelőhelyével lehet kapcsolatos (FNESz.). FEHÉRTÓI KATALIN a szó személynévi előfordulását is ismeri; vö. 1138/1329: *Monios*, *Munos*, *Monos* (ÁSz. 571). VÁMSZER GÉZA szerint a *monyos* magállatot jelent (2000: 59). Azt, hogy egykor önálló falu volt, jelzi 1601-ből fennmaradt saját falutörvénye (lásd SZÖCS 2004).

¹⁹ Vö. 1275: *Chumurtan* szn. (FNESz.).

²⁰ Szláv eredetű (vö. KNEZSA 1943–1944: 99).

²¹ FEHÉRTÓI 1249-ből adatom ilyen személynévet (ÁSz. 451).

²² KNEZSA szláv eredetűnek tekinti 'meleg forrás, hévíz' jelentéssel (1948: 3), újabban kölcsönzőnek vagy székely nyelvjárási szónak is tartják (vö. KISS L. 1999: 214).

²³ KISS LAJOS szerint a szláv *tucsna* 'torok' -d képzős származéka (FNESz.).

²⁴ KISS LAJOS a *seg* 'domb', illetve 'hegy' jelentésű szó -d képzős származékának tartja (FNESz.).

²⁵ Az építési hullámra nézve lásd ENTZ 1994: 64, a régészeti adatokhoz pedig BENKŐ E. 1998: 59.

kérdése volt, hanem emögött hatékony egyházi befolyás is kereshető (TÓTH V. 2007: 414–7). Adatok hiányában csak feltételezni lehet, hogy a székelyek beköltözéséhez köthető új egyházi keret, a telegdi főesperesség kialakításakor egyházi kezdeményezésre nevezték el (vagy át) a templomos településeket.

A településtörténeti és helynévadási folyamatok azonban nem zárhatók le ilyen egyszerűen. A templomcím (és általában a helynév) nem jelzi mindig automatikusan a települések kialakulásának idejét is. Ismert, hogy a titulus gyakran korábbi világi nevet szorít ki, esetenként a két név sokáig párhuzamosan használatban van. Nem kizárt tehát, hogy a csíki templomcímes helynevet viselő falvaknak voltak korábbi, világi nevei, s egyben a települések korábbiak a templomok felépítésénél. Erre több esetben a „kései” jellegű, 13–14. századi templomcímes nevet viselő falu területéről gyűjthető korábbi, 11–12. századi régészeti leletek is utalnak (Csíkszenttamás, Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csíkszentsimon stb.).

Nem lehet véletlen, hogy a „korai” helynévvel rendelkező települések túlnyomó többsége filiális falu, illetve hogy ritka a világi névvel rendelkező plébániás település. Kivételként Gyergyót, Tarkót, Csíkrákost, Csíkdelnét, Csíksomlyót, Csíkmenaságot és Kászont említhetem. Rákos területén 11–12. századi leletek gyűjthetők, ami Somlyóhoz hasonlóan itt is korábbi berendezkedést sejtet (erről később részletesebben), azaz a templom gyaníthatóan nem a székely beköltözés után épült. Gyergyó, Delne, Kászton — nevük alapján — szintén korábbi szláv települések. A templomcím Gyergyó esetében fokozatosan kiszorította a régi egytagú nevet, Delne esetében viszont sikertelenül igyekezett helynévvé válni (a tizedjegyzékben hol *Delne*-ként, hol a templomcím alapján *Szentjános*-nak írták össze). Noha Csíkmenaság első temploma vélhetően szintén Árpád-kori, a 14. században ismeretlen okból kimaradt a pápai tizedjegyzékből. A templomcím térnyerését a világi név kárára jól mutatja a *Tarkó* > *Nagyboldogasszony* > *Jenőfalva*, *Bedecs* > *Szentimre*, *Gyergyó* > *Szentmiklós*, *Körösmény(falva)* > *Szentgyörgy* váltás. Források hiányában a historizálás veszélyét vállalva kell megemlítenünk, hogy a névváltás mögött — a fenti lehetőségeken túl — konkrét történeti folyamatokat is sejthetünk, mint amilyenekre TÓTH VALÉRIA utal idézett cikkében (2007). A tatárjárást követően a betelepülő székelység számára a templom és titulusa jelentette — a kialakuló új főesperesség ilyen irányú feltételezett hatásával együtt — az egyik legerősebb motivációs tényezőt a helynevek létrehozásában.

Előfordul, hogy a templom alá tartozó falvakat összefoglalóan a patrocíniumról nevezik el, sőt „önmagában álló védőszentnév különösen gyakran akkor válik helységnévvé, ha a templom egy falucsoport számára eredetileg azoktól elkülönülten épült fel, s később a templom köré település szerveződött” (MEZŐ 1996:

33, 42, illetve lásd még BENKŐ L. 1993: 15).²⁶ Ez esetben pedig több korábbi teleppel számolhatunk plébániáink környékén, illetve a plébániás településeket későbbieknek kell tartanunk.

Ezt, úgy tűnik, az eddigi terepbejárás megfigyelések és az írott források is alátámasztják. Egyrészt az ismert korai, 11–12. századi lelőhelyek (például Csík-szentkirályon, Csík-szentimrén, Csík-szentsimonban, Csík-szenttamáson) nem a falu belterületén, hanem a települések mai szélein, esetenként a határban találhatók. Azaz itt valóban elképzelhető, hogy az eredetileg szórt településrészek közé utólag épülő templom köré szerveződött a templom titulusát viselő falu. Ez a folyamat valószínűleg Szentkirályon már 1192, László szentté avatása előtt elkezdődött, hiszen ezt követően nem volt egyértelmű a *Szentkirály* helynév. Másrészt éppen Szentkirály egyik „tízese”, Poklondfalva (határában több Árpád-kori lelőhely ismert) a középkorban önállóan is szerepelt forrásokban, azaz csak utóbb lett Szentkirály része (SzékOkl. 2: 220).

A fent említett „archaikus” nevet viselő plébániás települések 11–12. századi leletei szintén erre mutatnak. Ahol a templom a templomcímes helynevek divátja előtt vagy korábbi településen utólag épült fel, ott megmarad(hat) a korábbi helynév (*Menaság, Rákos, Somlyó*), míg a filiális falvak szintén megtartották eredeti nevüket (*Borzsova, Csicsó, Csomortán, Madaras, Taploca, Tusnád, Vacsárcsi, Verebes, Zsögöd* stb.).

A földrajzi környezetre utaló helynevek jelentős része eredetileg olyan elsődleges hegy vagy víznév (például *Tarkó, Somlyó, Szépvíz, Rákos, Madaras, Menaság, Hosszúaszó*), melyről nevüket vették az első falvak, így az elvileg kevésbé leszorítható időrend ellenére nagy valószínűséggel a szűkebb környék legelső helynevei közé tartoznak.

A világi nevek sorában minden nem templomcímes helynevet beleérték. A pápai tizedjegyzék — mint láttuk — csak 4 olyan csíki helységet említ (Gyergyót és Kászont nem számítva), melyeknek nem a védőszent nevéből alakult neve volt. Ezek *Tarkó* (‘kopasz szikla’), *Rákos, Delne* (egy ízben *Szentjános*-ként szerepel), *Somlyó* (az első évben csak *Csík*-nak írva). Ebből három nyilvánvaló módon magyar, egy pedig szláv eredetű.

A táblázatban „korai” jelzővel szereplő településnevek egy része Árpád-kori személynévi megfelelővel rendelkezik, pusztá alapelakban áll, vagy „korai” -d képzős. A kései forrásadatok ellenére a környezetükben talált Árpád-kori leletek arra utalnak, hogy a települések első említésüknél jóval korábbiak, és ennek lehetőségét a többi, régészetiileg kevésbé feltérképezett falu esetében sem zárhatjuk ki.

---

²⁶ A Pest megyei templomok kapcsán szintén hangsúlyozták ennek fontosságát (vö. TARI 2000: 185).

Összesítve a 16. századi adatokat: 12 templomcímes, 13 *-falva* vagy *-szeg* utótagos, 12 földrajzi környezetre utaló, és 12 „korai” típusú: személynévi megfelelővel pusztaszemélyneves, *-d* képzős és szláv településnév van.

Az ún. „kései” típusú, összetett és az egytagú, korainak (is) tartható helynevek egyenlő számban vannak, nem beszélhetünk tehát a kései típusú helynevek túlsúlyáról, főként, ha tekintetbe vesszük azt a korábban jelzett lehetőséget, hogy a templomcím nem minden esetben az első neve a településnek, illetve hogy a *-falva* utótag az analógiák hatására később is kerülhetett a személynévi eredetű településnév mögé. Csobotfalvát 1556-ban *Choboth*-ként, 1567-ben *Chijobot*, 1569-ben szintén *Chijobod* néven említik, és csak később alakult ki a ma is használatos *Csobotfalva* alakja (SzékOkl. 3: 314, ÚS. 4: 44), míg szintén ugyanebben az évben Csicsót *Chijchijofalwa* (SzékOkl. 2: 220), Tusnádot pedig *Tusnadjalwa* (SzékOkl. 2: 269) névvel írták össze. Utóbbi két esetben a *-falva* utótag talán csak az összeírónak köszönhető. (A névváltáshoz lásd KRISTÓ 1976: 95 is.)

Ha tehát forrásainkat nem csak a pápai tizedjegyzékre szűkítjük, szó sincs a korai típusú helynevek hiányáról. Ami pedig a nevek „nyalábos” vizsgálatát illeti (ehhez lásd KRISTÓ 2002b: 184), valószínűleg több települési réteg, több templomépítési hullám több helynévi „nyalábjával” kell számolnunk.

Amennyiben a helynevek és az Árpád-kori személynévek viszonyát vizsgálni kívánjuk, elsőként tisztáznunk kell, hogy az említett személynévi megfelelővel rendelkező helynevek milyen környezetben születtek, hiszen e helynevek többsége valószínűleg akkor jött létre, amikor e személynévek divatban voltak, viselőik éltek. Ismeretes, hogy a helynevek keletkezésükkor motiváltak, valamit valamiért hívnak úgy, ahogy, és ez a motiváltság idővel csökken, s a személynévi eredetű helynevek veszítik el a leggyorsabban a motiváltságukat (vö. HAJDÚ 1997: 128–9).

Sajnos, a székelység személynévhasználatáról, mely a helynevek egyik legfontosabb forrása lehetett, szintén nincsenek adataim, ezek összegyűjtése és feldolgozása nem is lehet feladatomban. Ennek ellenére a Székely Oklevéltárak, az Erdélyi Okmánytár I–II. kötetének mutatói alapján az a vélemény fogalmazódott meg bennem, hogy körükben a 13. században már általánosan elterjedt, a 13–14. század fordulójára pedig szinte egyeduralkodóvá lett a keresztény névadás.²⁷ Erre az időszakra, a 14. század elejére az egytagú ősi nevek nemcsak Erdélyben, hanem országszerte háttérbe szorultak: „az idő haladtával akkor is háttérbe kerültek a pogánykori nevek, ha ezt az egyház nem erőltette, hát még ha a budai

---

²⁷ Hasonló véleményen van KRISTÓ GYULA is (2002a: 140, illetve a 12. századi névdivatváltáshoz lásd még 2002b: 155 is).

zsinat (1279) határozatainak következményeivel is számolunk” (HAJDÚ 2000, lásd még FEHÉRTÓI 1997 is).²⁸

Az első ismert 1324-es csíki oklevél személyneveinek vizsgálata szintén erre mutat (SzékOkl. 1: 42–3, AOkl. 6: 159–60), noha világos, hogy biztosabb következtetésekhez nagyobb mintaanyagra lenne szükség. Az ott említett személyek nevei: *László, Jakab fiai Péter és Pál, Irgus fia Bene, Pheleud fia István, Eltus fia István, Belus, Sándor fia Bálint, Márk fia Buruh, Bánk fia Máté, Chumburd fia Jakab* és *András fia Miklós*. A huszonegy névből a többség (tizenhat) már biztosan keresztény, és mintegy negyede (*Irgus, Pheleud, Eltus, Buruh, Chumburd*) tekinthető archaikus, „pogány” névnek. Az is szembeűnő, hogy e „pogány” neveket viselők többsége az apák generációjából való, de már ott is csak fele arányban, a fiak (*Buruh* kivételével) az új divatú keresztény neveket viselik. Kissé tovább játszódva az ötlettel és generációnként csak 30 évvel számolva (a felsoroltak viszont akár idősebbek is lehettek) akár azt mondhatjuk, hogy a keresztény nevek divatja már a 13. század végén uralkodó lehetett.

A „korai” jellegű egytagú helynevek (nem valamennyi, de valószínűleg jelentős részük) születésének felső határa tehát éppen egybeesik a székelyek 13. század közepi–végi beköltözésével (vö. BENKŐ L. 1998: 59), így jelentős részük vélhetően a korábbi települési réteg helynévi nyomát őrzi, őrizheti.

Kevéssé valószínű, hogy a beköltöző székelyek akkor adták volna falvaiknak a *Csicsó, Csobot, Csomortan* stb. neveket (illetve külterületi dűlőiknek *Cset, Bor, Póka* stb. neveit), amikor ők maguk személynévként már nem használták ezeket. A puszta személyneges csíki helynevek divatjának felső időhatára és a székely beköltözés időpontja közötti ellentétre már BENKŐ LORÁND felfigyelt (1991a: 352), de egyéb adat hiányában ezt az ellentmondást nem oldotta fel.

Felmerülhet, hogy esetleg a korábbi székely területről hozott nevek lennének, és ezért archaikusak. Ez esetben azonban ismernünk kellene őrségi vagy egyéb párjaikat. Eddig két csíki helynév (*Kotormány* és *Csík*) kivételével egyetlen csíki helynévnek sem ismerjük nyugat-magyarországi megfelelőjét. Mindkettőnek ismerjük viszont a személynévi megfelelőjét (vö. 1138/1329: *Chik, Chiik, Cik*, ÁSz. 197; 1249/1291: *Katurman, Kotorman*, ÁSz. 451), sőt *Kotormány* területről a legutóbbi terepbejárások során Árpád-kori kerámia és egy 11–12. századi

---

²⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a névdivatváltás részletei még nincsenek kellően tisztázva. Módszertanilag ugyanis sántít az eltérő korú és jellegű forrásokban szereplő eltérő társadalmi rétegekből származó személyek neveinek az összevetése. Az Árpád-kori szolgálónépek és a 14. századi forrásokban szereplő többnyire nem parasztrendű személyek neveinek a hasonlítását ugyanis félrevezető lehet. Tisztázni kellene elsőként az alsóbb rétegek és a nemesek névdivatjainak viszonyát mindkét korszakban külön-külön, majd célszerű lenne az Árpád-kori alsóbb társadalmi rétegek névanyagát a 14. századi parasztok nevével összevetni, illetve ugyanezt az összehasonlítást a nemesek esetében is elvégezni. A kérdésre LASZLOVSZKY JÓZSEF hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm.

ereklyetartó mellkereszt is előkerült, így az e helynevekre építő őrségi kapcsolatot legalábbis kérdésesnek tarthatjuk.

Gondolatmenetünkhöz visszatérve az egytagú, „archaikus” helyneveket, elsősorban a településneveket tehát a székelyeknél korábbi lakossághoz kapcsolhatjuk leginkább. Természetesen nem állítom, hogy ezek a nevek minden esetben névadóik nevét őrzik, s egyben Árpád-koriak. (Ráadásul FEHÉRTÓI KATALIN személynévgyűjteménye sem tekinthető teljesnek, és e neveket korábban és bizonyára később is viselhették.) Mindezzel együtt legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az ilyen típusú településnevek jelentős része a középkor korai századaiból származik, és mára már elfeledett, kiszorított személynveket őriznek.

Csíkban nincs adatunk a népesség teljes vagy nagyfokú kicserélődésére, legfeljebb jelentős beköltözésre: a székelyeké, és azt tudjuk, hogy a nyelvi szubsztrátum a településnevekben hatalmas arányokban szokta a nyelvi szubsztrátumot elnyomni (vö. BENKŐ L. 1991b: 55). Így a székelyek magyar nyelvű helynévadása a korábbi, részben szintén magyar lakosság helynévi nyomainak eltűntetője lehet. Ez a névhasználati törvényszerűség a korai magyarság mellett a szlávág jelentőségét is növeli. Kutatásaim során KNEZSA adataihoz — *Rakó, Ráca, Szécsén, Taploca, Backa víz-*, illetve *Delne, Kászon, Taploca* településnevek (utóbbi kettő eredetileg maga is víznév lehetett; 1948: 8) — néhány további szláv helynevet találtam: két *Gelence ~ Kelence* nevet a madéfalvi és a jenőfalvi határban, *Taploca* mező- és pataknevet Szenttamáson és Menaságon, illetve *Dorná-t* Szentdomokoson, *Cserná-t* pedig Szentmárton határában.²⁹ E sorban talán kérdésesnek tekinthető a *Taploca*, újabban ugyanis többen feltételezik, hogy szláv etimológiájú ugyan, de inkább közsői értékű kölcsönszó.

Fontos ugyanakkor minden olyan helynévi nyom kigyűjtése, aminek lehet településtörténeti vonatkozása. Az általam felsoroltak között talán a legfontosabbak a *Ropó* ('hegy északi oldala') és az *Áj* ('kis völgy') nevek. Ezekről eddig azt tartották, hogy Székelyföldön csak Marosszék nyugati felében használatos földrajzi köznevek, amelyek csakis ott korábbi magyar nyelvi alaprétég emlékét őrzik (vö. BENKŐ L. 1991a: 349).³⁰ Itteni, keleti előfordulásuk Csíkszentgyörgy határában azt jelzi, hogy itt sem tarthatjuk kizártnak ilyen helynévi reliktumok létét, és minden egyes adat közelebb vihet ahhoz, hogy a feltételezett korábbi (tudniillik nem székely) magyar nyelvi szubsztrátum létét igazoljuk.

A csíkszentmártoni határ keleti felén észrevehetően sűrűsödő ún. „korai” helynevek (*Üllő, Orosz, Úz, Kend*) akár hozott nevek, akár köznévi vagy személynévi eredetűek is lehetnek, de éppen az úzvölgyi szoros közelsége miatt, it-

---

²⁹ Szlavisztikai képzettség híján csak az irodalomban közöltekkel egyező alakú nevekre figyelhettem fel, valószínű azonban, hogy számuk tovább szaporítható.

³⁰ Az *Áj* feje tető alatti Szentgyörgyről honfoglaláskori kengyel is előkerült (CsSzM., ltsz. 1353).

teni jelenlétük gyanút keltő. Nem használhatóak a szoros, az átjáró korai használatának bizonyítékaiként, de további vizsgálódásra sarkallnak minket.

Szintén több olyan külterületi helynév is van a vizsgált területen, melyek összefügghetnek határvédelemmel (*Kapus, Kolozsmány, Les, Órálló, Vigyázó* stb. csúcsok). További, megerősítő adatokra van azonban szükség, hogy ezekben valóban korai katonai szervezetség nyomait lássuk.

A székelység beköltözését Csíkba régészetileg ma még nem tudjuk igazolni, mai ismereteink szerint nincs régészetileg elkülöníthető székely anyagi kultúra (vö. BENKŐ E. 1992: 31). A helynevekben jól felismerhető a 13–14. századi átrendeződés. A templomcímes helynevek nagy száma azt jelzi, hogy új templomok jönnek létre, vagy a meglévőket újraszentelik, és ezzel lezárult az új egyházi igazgatás kiépülése. A meglévő vagy újonnan létrejövő településeken felépülő új templomok titulusa a fenti hatásokkal is kiegészülve gyakran vált településnévvé, kiszorítva a korábbi neveket. Ez az újabb települési réteg és az ezzel járó templomépítő hullám a beköltöző székelyekhez köthető (vö. a *-falva* utótagos legkésőbbi településeket). Úgy tűnik, hogy ekkor rögzül véglegesen a plébániák, filiák hálózata, kialakulhattak a *-falva* utótagot viselő települések, kitöltve és véglegesítve a településhálózatot. Ez vélhetően a 13. század második felét, a tájárjárást követően történt meg.

A fentiek alapján megkövethető a székely beköltözéssel járó folyamatok rekonstruálása. A régi falunév azon településeken maradt meg, melynek egyáltalán nem is volt temploma, vagy ahol a székelyek beköltözésénél korábbi volt a templom, illetve ahol ennek (újja?)építése nem a székelyekhez köthető (Kotormány, Tusnád, Csíkmenaság, Csíksomlyó, Zsögöd stb.). A székelyekkel azonban átalakult a belső települési struktúra, új falvaik új vagy felújított templomokkal maguk alá rendelik a környező településeket. A plébániával ugyanis nem csak az egyházi elsőség, de az adminisztrációs és a templom melletti vásárokkal járó gazdasági előnyök is a templomos településekhez kapcsolódnak.

A helyzet pontosabb ismeretéhez azonban, ha már írott adatok nem világítják meg, jóval több régészeti adatra lenne szükség, hogy a korai telepek és korai templomok hálózatát összevethessük a 13–14. századi székely adatokkal.

Kászon, Lázárfalva, Csíkverebes, Csíktusnád, továbbá a mai Háromszékből Szárazpatak, Kézdikővár (Peselnek), Kiskászon, illetve ERDÉLYI LAJOS szerint még Karatna és Volál nyelvjárását korábban Csík- és Háromszék nyelvjárásától eltérőnek gondolták (HORGESZ és ERDÉLYI véleményét idézi FERENCZI 1938: 36–7). Ez azért lehet nagyon lényeges, mert a háromszéki falvak egykori Fehér megyei enklávek területén fekszenek,³¹ és ez arra utalhat, hogy a székely beköltözés után is megőrizték eredeti nyelvjárásukat. Ez az adat nemcsak az említett

---

³¹ A háromszéki enklávek és általában a háromszéki Árpád-kori régészeti adatok áttekintését lásd RÁCZ 2003.

csíki falvak eredeti nyelvjárását mutathatja, hanem azt is, hogy egykor megyei területen feküdtek, olyan, a háromszékiekkel együtt alkotott vármegyei enklávé, melyet valószínűleg csak utólag kebeleztet be a csíki székelység.³² A három csíki falu határos a háromszéki enklávékkal, köztük közvetlen kapcsolatot biztosító utak vezetnek, vélhetően ezen a területen keresendő az első csíki oklevélben 1324-ben említett *Lok-Kasun* nevű magánbirtok is, amelyről alább részletesebben szólok. A feltételezett enklávé falvainak többsége szláv nevű, ami jól jelzi Fehér megye keleti szélének eredeti népességi viszonyait, de az Árpád-kori magyarság (székelység) asszimiláló erejét is.

Figyelembe kell venni, hogy az újabb nyelvi réteg mindig lényegesen kiszorítja, elnyomja a megelőző szubsztrátumot, illetve a többségi, erősebb nyelvjárás felszívja a számban kevesebb népesség nyelvjárását. Az aranyosi és marosi széki székelyek a mezőségi, az egykor délkelet felé elnyúló Fehér megyei, valószínűleg marosi-mezőségi nyelvjárást beszélők a székely nyelvjárásba olvadtak bele (vö. BENKŐ L. 1991b: 59). Éppen ezért a mai kép csalóka lehet, a korai állapotok kárára.

6. Összegzés

Csik és általában Székelyföld történeti helynévtani kutatásában a továbblépés feltétele a (módszertani) szemléletváltás és a társtudományok eredményeinek a figyelembevételére. A témára vonatkozó általánosan elfogadott elméletek ugyanis a maguk során egy-egy éppen aktuális történeti koncepció árnyékában jöttek létre, de mára egyre nagyobb ellentmondásba kerülnek az új régészeti-történeti adatokkal. Ha a jelenlegi ismeretek fényében kívánjuk a nyelvészeti adatokat értelmezni, ki kell lépni e kétségekívül biztonságos és kényelmes álláspontból, és vállalni kell az ezzel járó kockázatot.

Az újabb régészeti adatok fényében szükségesnek mutatkozott a történeti helynévtan és a régészeti adatokon alapuló településtörténet időrendi eltéréseinek összevetése. Alkalmazott módszerem a korábbi nyelvészeti munkák megállapításain, adatain alapult. Csupán a használt források körét tágítottam ki a 16. századi összeírások bevonásával, azzal a meggyőződéssel, hogy a településnevek folyamatosak és így későbbi adatolásúak is használhatók az Árpád-kori településtörténeti vizsgálatokhoz. A bővített forrásanyag fényében nem látom igazoltnak a kései típusú helynevek többek által hangoztatott túlsúlyát. Az összetett, templomcímes, illetve *-falva* típusú helynevekkel összevetve ugyanannyi puszta

---

³² A székelyek megyei területekkel szembeni foglaló-ellenséges magatartására több adatunk is van: 1342-ben Zsombort és Oltszemet pusztították (SzékOkl. 8: 8), 1349-ben pedig a királyi rendeletre végzett határjárást szerették volna megakadályozni (SzékOkl. 1: 55). 1366. május 9. előtt Hídvégi Jakab és Demeter oltszemi és málnási birtokait foglalták el. E falvak később betagozódtak a Székelyföldbe.

személyneves, *-i* vagy *-d* képzős, természeti környezetre utaló vagy Árpád-kori személynévi megfelelővel rendelkező „korai” helynév van területünkön. Előmunkálatok hiányában saját kísérletként, a székely névdivat vizsgálatával arra jutottam, hogy a 13. század végétől többnyire keresztény neveket viselő székelységtől nem vagy csak kisebb részben származhatnak az egytagú, „archaikus” helynevek (BOTÁR é. n./a).

A székelységnél korábbi helynevek meglétének feltevését — az itt is kibővített külterületi szláv helynevek kontinuitása alapján — a dúlőnevek egy részére is lehetségesnek tartom. Árpád-kori leleteink használói, első templomaink építői hagyhattak helynévi nyomokat maguk után. Példáim egy része kritikusabb nyelvészeti rostán nyilván fennakadhat, de módszeresebb kutatásokkal számuk talán bővíthető is. A későbbi források bevonásával azonosított korai helynevek kapcsán azonban egy további, óvatosságra intő ténytet kell figyelembe venni. Azt tudniillik, hogy a késő középkorban több olyan családnevet ismerünk, melyek archaikus jellegűek (például *Vete*, *Csobot*). Azaz nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egyes esetekben egy-egy viszonylag kései, „archaikus” családnévből alakult külterületi helynevet vetítünk vissza a korábbi századokba. Noha ez a lehetőség több esetben nem zárható ki, gyakori előfordulását mégsem tartom valószínűnek. Egyrészt azért, mert a családnevek rögzülése viszonylag későn zajlott le, és amennyiben ezek lennének a helynevek forrásai, akkor azok jobbára *Kovács pataka*, *Ferenc bükke* típusú összetett jelzős helyneveket eredményeznének.

Adataim KNEZSA ISTVÁN fél évszázados meglátásait támasztják alá. Ma már vannak egyéb, régészeti adatok is a székelyeknél korábbi népességre, így Csíkban lehettek és napjainkig öröklődhettek 12. századi, a székelyektől származóknál korábbi szláv és magyar helynevek.

A régészeti adatok mellett a székelységnél korábbi vármegyei berendezkedésnek okleveles nyomai is vannak. Az itt már korábban említett első csíki oklevél 1324-ben a vitatott területről azt írja, hogy *Lokkazun* magvaszakadt ember birtoka (SzékOkl. 1: 42–3, EO. 2: 186–7/485–6. regeszta). Nyilván olyan vármegyei területről, enklávéról van szó, melyet a székelyek ideköltözésük után, a király eredeti szándéka és az azt igénylő megyei nemesek akarata ellenére is bekebeleztek.

Az így vázolt történeti kép jól illeszkedik a BENKŐ LORÁND által rekonstruált településtörténeti folyamatokba, azoknak mintegy csíki kiegészítését képezi. A dél-erdélyi magyar nyelvi típus legkeletibb maradványait jelző enklávék kapcsán BENKŐ így fogalmazott: „a megyének [Fehér vármegyéről van szó — B. I.] azok a jórészt kelet-délkelet felé kinyúló középkori maradványai, amelyek jó ideig a királyi vármegye tartozékai voltak, egyúttal a dél-erdélyi magyarság szállásterületének egy-egy foltjaként, rezervátumként értelmezendők” (2002: 58). A korábban említett régészeti, helynévtani, egyháztörténeti adatok birtokában ezt két részletében tartom módosítandónak. Az enklávék nem eredendően egy-egy

települési foltként jöttek létre, hanem a székely beköltözéssel, a terület birtokosainak jogállásában beállt változások miatt lettek „rezervátumok”. Azaz a vármegye a hegyközi medencéket, esetünkben Csíkot is magába foglalta, ám ennek lakosságát vagy a történelem viharai tüntették el, vagy — ami a helynevek alapján valószínűbbnek tűnik — a székelyek olvasztották magukba.

Ugyanakkor Csík esetében a 14. századtól adatolt, nyugati kapcsolatú egyházi hovatartozás miatt (telegdi főesperesség) — amely a korszakban nem függetleníthető a vármegyei keretektől — valószínűbbnek tűnik Küküllő megyével számolni a székely beköltözést megelőző időszakban. Magyarán Csík azért nem tartozott a fehérvári főesperesség alá, mert ideköltözésükkor a székelyek itt már egyházilag szervezett területre kerültek, amely a telegdi főesperesség előzményét képező küküllői főesperesség és így Küküllő vármegye illetékessége alá tartozott (lásd ehhez KRISTÓ 2003: 93).

A székely beköltözéshez és a véglegesülő plébániahálózathoz kötődnek a templomcímés és *-falva* típusú helynevek, melyek jelentős aránya (50%) jól jelzi a székelyekkel megváltozó demográfiai és települési viszonyokat. E nagyarányú, szintén magyar nyelvű és erőteljes szupersztrátum ismeretében válik érthetővé a biztosan korai helynevek alacsony száma. A szlávok asszimilációja, a székely beköltözés, a keresztény nevek kizárólagossá válása, a templomcím és a *-falva* utótag térhódítása a helynevekben, a székely nyelvjárás és az azóta eltelt idő, az ezzel járó társadalmi, gazdasági, környezeti változások mind-mind megszürték a korai helynévi nyomokat.

A fentieket áttekintve Csík Árpád-kori településtörténete a következőképpen rekonstruálható. A megtelepülés valószínűleg a 10–11. századtól indítható, ekkor még feltehetőleg gyér katonai megszállás formájában. A 11–12. században azonban telepek sokasága jöhetett létre, lezárult a korábbi szláv lakosság asszimilációja, és megindult a terület egyházi és világi megszervezése is. A keleti végék biztosítása azonban folyamatos erőfeszítést követelt meg, ezért a 13. században sor került a székelyek idetelepítésére is. Ez utóbbiak néhol a megelőző lakosságra közvetlenül, máshol külön települve kialakították a mai településhálózat alapjait. Ekkoriban vármegyei keretek, magánbirtokok és a székely területek még párhuzamosan léteztek, de az előbbieket a székelyek fokozatosan, néha királyi akarat ellenére is bekebelezték. Az átrendeződött viszonyoknak köszönhetően több korábbi település megszűnt, és több új templom épült, melyek köré falvak szerveződtek. A meglévő településekből megindult a kirajzás, a szegek kialakulása nyomán több rész később önálló településsé vált. A későbbiekben a plébániahálózat mintájára több korábban önálló falu viszont a plébániás település része, későbbi kifejezéssel élve, tízese lett (vö. BOTÁR é. n./b).

A fentiekhez még azt szeretném hozzáfűzni, hogy jelen dolgozat szemléletében csak annyiban tér el a korábbi történeti helynévtani munkáktól, hogy a későbbi nyelvi források bevonásával és az újabban megismert régészeti adatok

alapján nem kizárta, hanem kereste annak lehetőségét, hogy korábbi nyelvi nyomokat azonosítson. Nyilván nagyobb terület és minta esetén feltevéseim megbízhatóbbak lennének, és ha ma még távol is vagyunk a felvetett problémák végleges megoldásától, bízom benne, hogy az itt felvázoltak egy része használhatónak bizonyul a kérdéskör tisztázásában. Írásom azzal a meggyőződéssel született, hogy még az új, vitatható gondolatok is nagyobb hasznára vannak a tudománynak, mint a tekintélyelvű, rosszul értelmezett tiszteletadás vagy óvatoskodó hallgatás.

Irodalom

- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BENKŐ ELEK (1992), *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiaja.* Varia Archaeologica Hungarica V. Bp.
- BENKŐ ELEK (1993), A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas* 1993/3: 5–20.
- BENKŐ ELEK (1998), A székelyek betelepülése Erdélybe. In: *Történelmünk a Duna-medencében.* Kolozsvár–Temesvár. 50–65.
- BENKŐ LORÁND (1948), *Bedecs.* MNy. 44: 54–5.
- BENKŐ LORÁND (1990), Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- BENKŐ LORÁND (1991a), Maros- és Udvarhelyszék település és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–358.
- BENKŐ LORÁND (1991b), Nyelvészeti adalék a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum* 1: 52–61.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Bp.
- BÓNA ISTVÁN (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.
- BÓNA ISTVÁN (1989), Magyar–szláv korszak. In: *Erdély rövid története.* Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 101–57.
- BOTÁR ISTVÁN (1999), Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében. *ACTA I*, 247–72.
- BOTÁR ISTVÁN (2001a), Csík korai templomairól. *Székelyföld* 5/11: 119–49.
- BOTÁR ISTVÁN (2001b), A Csíki-medence Árpád-kori emlékei. ELTE-BTK Szakdolgozat. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN (2007), *A csíksomlyói plébániatemplom régészeti kutatása.* Kézirat.

- BOTÁR ISTVÁN (é. n./a), *A külterületi helynevek szerepe a településtörténeti kutatásokban*. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN (é. n./b), *Falu, szeg, tízes. Adatok Csík középkori településtörtéthez*. Kézirat.
- BOTÁR ISTVÁN–TÓTH BOGLÁRKA (2004), A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*: 271–303.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1982), Csíkmindszent helynevei. *NyIrK.* 26: 155–7.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1983), Csíkszentlélek helynevei. *NyIrK.* 27: 75.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1986a), Csíkszentkirály helynevei. *NyIrK.* 30: 76–8.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1986b), Zsögöd helynevei. *NyIrK.* 30: 78–80.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei*. MND. 149. sz. Bp. CsSzM. = Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- ENTZ GÉZA (1994), *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése JAKÓ ZSIGMOND. Bp., 1997–2004.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszoói eredetű személynéveinkről. *Nyr.* 121: 71–5.
- FERENCZI GÉZA (1938), *Az egykori Kászon-szék régészete, a kászoni székelyek letelepedése és eredete*. Kolozsvár.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY (1997), A magyar helységnevek jelentésszerkezete. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 125–32.
- HAJDÚ MIHÁLY (2000), Keresztnevek az Anjou-kori oklevéltár első kötetében. In: *„Magyaroknak eleikről”*. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. PITI FERENC. Szeged. 209–15.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941), Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: *Erdély és népei*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 21–35.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1986), Helynévtan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Bp. 319–25.
- KRISTÓ GYULA (1988), A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122: 20–35.

- KRISTÓ GYULA (1998), Helynévtan. In: *A történelem segéttudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 319–30.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2002a), *A székelyek eredete*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2002b), *A korai Erdély*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I*. Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.
- MARCU-ISTRATE, DANIELA (2004), Biserica romano-catolică din Armășeni. In: *Arhitectura religioasă din Transilvania III*. Szerk. SZŐCS PÉTER–KISS IMOLA. Satu Mare. 165–82.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MonVat. = *Monumenta Vaticana historia regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tomus I. A bevezetést írta FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. Bp., 1884.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1910), A székely „Csík” helynevek. *Ethnografia* 12/3: 142.
- RÁCZ TIBOR (2003), Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum* 65/1–2: 1–15.
- SzékOkI. = *Székely oklevéltár I–VII*. Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.
- SZŐCS JÁNOS (2004), Három csíki falutörvény. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2004: 73–82.
- TARI EDIT (2000), *Pest megye középkori templomai*. *Studia Comitatus* 27. Szentendre.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103: 408–19.
- VÁMSZER GÉZA (2000), *Csík vármegye településtörténete*. Csíkszereda.